

Базыль Сегень
Беласток

Гур'ок, гурчак, гурчыца. Аб некалькіх назвах раслін у гаворках Беласточчыны

Гаворкі Беласточчыны ўяўляюць сабой вельмі цікавы і каштоўны матэрыял для лінгвістычных даследаванняў. Яны знаходзяцца на памежжы дыялектных масіваў усходнеславянскіх і заходнеславянскіх моў і гэтым самым з'яўляюцца крыніцай непаўторных з'яў і працэсаў. Шматмоўная сітуацыя стварае ўмовы для ўзнікнення інавацый, а перыферычнасць гавораў спрыяе захаванню іх архаічных рыс.

Фларыстычная лексіка Беласточчыны не была да гэтага часу аб'ектам ґрунтоўных даследаванняў. Паасобныя найменні расліннага свету выкарыстоўваліся ў якасці прыкладаў, што адлюстроўваюць вынікі польска-беларускіх узаемаўплываў¹. Выйшаў таксама чарговы, восьмы, том *Атласа ўсходнеславянскіх гавораў Беласточчыны*² (далей: AGWB), дзе змешчана і батанічная лексіка. Раней гэты матэрыял быў даступны даследчыкам толькі ў форме адказаў на апытальнік, які знаходзіцца ў 1-ым томе названага *Атласа*³.

У прапанаваным артыкуле праводзіцца этымалагічны і лінгвагеаграфічны аналіз назваў раслін, зафіксаваных у беластоцкіх гаворках.

¹ Гл.: M. Kondratiuk, *Polsko-białoruskie związki leksykalne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. X, Wrocław 1976, s. 303–312; A. Filinowicz, *Paralele i wzajemne zapożyczenia polsko-białoruskie w zakresie nazw roślin*, [w:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, t. V, cz. I, Grodno 2004, s. 110–124.

² *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. VIII. Leksyka 4, Warszawa 2002.

³ Гл.: *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, Wrocław etc. 1980, s. 64–112.

Даследуюцца найменні з аднолькавымі каранямі з мэтай высвятлення аманімічнасці/генетычнай роднасці іх стрыжнёвых марфем. Даюцца таксама звесткі аб геаграфічным пашырэнні аналізаваных лексем, перш за ўсё на беларускай моўнай тэрыторыі, паказваюцца семантычныя сходнасці і адрозненні.

Бук (*Fagus* L.) – **б'укв'іца** (*Betonica* L.)

Славянская назва дрэва *Fagus* лічыцца запазычаннем з герм. **bōkō* (або **bōks*), параўн. гоц. *bōka* 'літара', ст.-ісл. *bók*, ст.-в.-ням. *buohha* 'бук', ст.-анг. *bōc* 'тс', ст.-нард. *bōk* 'тс'. Сучасныя формы бел. *бук*, укр. *бук*, рус. *бук*, балг. *бук*, серб.-харв. *б'ук*, польск., чэш., в.-луж., н.-луж. *buk* працягваюць праслав. **bukъ*. Аднак першаснай з'яўляецца праслав. **buky* 'бук', якое па аналогіі да іншых назваў дрэў тыпу *дуб* (**dqbъ*), *граб* (**grabъ*), *вяз* (**vezъ*), *клён* (**klenъ*) змяніла род (з жаночага на мужчынскі) і скланенне, што ў выніку дало згаданае **bukъ*, параўн. ц.-слав. *боукы*, серб.-харв. *б'уква*, славен. *búkev*, *būkva*, ст.-чэш. *bukev* 'бук', польск. *bukiew* 'тс'⁴. Германскія словы роднасныя лац. *fagus* 'бук', грэч. *fagos* 'дуб', і.е. **ohāgós*⁵. Аб запазычанні сведчыць факт, што для большай часткі даўняй славянскай тэрыторыі ў Еўропе *бук* быў "чужым" дрэвам, пра які славяне маглі ведаць толькі па чутках. Усходняя мяжа распаўсюджання гэтага цеплалюбнага дрэва праходзіць прыблізна ад вусця Віслы да вярхоўяў Прута і Днястра, паварочваючы адсюль на паўднёвы захад⁶.

Наконт этымалогіі гэтага слова існуе таксама малаверагодны погляд, паводле якога аспрэчваецца версія аб запазычанні з германскіх моў і сувязі з даўняй і.е. назвай бука **bhāgos*, праслав. **bukъ* суадносіцца з лац. *fūcus* 'Rossella' і далей з няяснай формай **bhoukus*⁷.

Лексема *б'укв'іца* агульнаславянская, параўн. рус. *буквица*, *букловица*, *буковина*, укр. *буквиця*, польск. *bukwica*, *bukwa*, ст.-чэш. *bukva*, *bukvice*, *bukovice*, славац. *bukvica*, харв. *bukvica*. Славянскае найменне расліны звязанае з назвай дрэва *бук*, матываванае падабенствам лісця

⁴ W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, s. 46; М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1, Санкт-Петербург 1996, с. 234–235; *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 1, Мінск 1978, с. 404.

⁵ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I, zes. 4, Kraków 1983, s. 49.

⁶ П. Я. Черных, *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, т. 1, Москва 1999, с. 120.

⁷ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 2000, s. 92–93.

буквіцы да лісця *бука* – пакрытага дробненькімі валаскамі і зрослага на канцы⁸.

У лінгвагеаграфічным плане назва дрэва *бук* занатавана мною толькі ў гаворках Беласточчыны. Яна адсутнічае ў найбольш вядомых для беларускамоўнай тэрыторыі дыялектных атласах: *Атласе ўсходнеславянскіх гаворак Беласточчыны*⁹ і *Лексічным атласе беларускіх народных гаворак*¹⁰ (далей: ЛАБНГ). У значэнні дрэва няма гэтай лексемы і ў тэматычным слоўніку *Раслінны свет*¹¹. У апошняй крыніцы слова *бук* выступае толькі ў значэнні ‘бутон, суквецце з сцяблом’, занатаванае ў Столінскім і Жыткавіцкім раёнах¹². Адсутнасць наймення ў названых працах трэба тлумачыць тым, што *бук* з’яўляецца рэдкім, малахарактэрным дрэвам для даследуемай тэрыторыі.

Назва *буквіца* для абазначэння невялікай расліны з дробнымі фіялетава-блакітнымі кветачкамі, сабранымі ў шчыльныя верхавінкавыя галоўкі, па-за гаворкамі Беласточчыны, сустракаецца таксама ў Магілёўскім і Смаленскім рэгіёнах, у наваколлі Віцебска, а ў форме *букóвіца* – у Смаленскім рэгіёне¹³. На гэтым жа арэале тэрмін *буквіца* выступае ў значэнні *першацвету, прымулы* (*Primula veris* L.)¹⁴. У наваколлі Гродна і ў заходнепалескіх гаворках *буквіца* служыць для абазначэння *купальніка, арнікі* (*Arnica montana* L.)¹⁵.

Гур'ок (*Cucumis sativus* L.) – **гурчак** (*Polygonum persicaria* L.) – **гурчыца** (*Sinapis alba* L.)

Назва *агурка* з’яўляецца агульнаславянскай, параўн. рус. *огурец*, дыял. *огурок*, укр. *огурок*, ст.-рус. *огурець*, польск. *ogórek*, ст.-польск. *ogurek*, чэш. *okurka*, славац. *uhorka*, славен. *ogûrek*, дыял. *ugûrek*, *ugôrka*, харв. дыял. *ûgorek*, *vûgorec* і лічыцца даўнім запазычаннем з ср.-грэч.

⁸ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 48; *Этымалагічны слоўнік...*, т. 1, с. 405.

⁹ Маецца на ўвазе апытальнік, змешчаны ў 1-ым томе Атласа. Гл.: *Atlas gwar wschodniosłowiańskich...*, т. I, s. 64–112.

¹⁰ *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак*, т. I. Раслінны і жывёльны свет, Мінск 1993.

¹¹ *Раслінны свет. Тэматычны слоўнік*, Мінск 2001.

¹² Тамсама, с. 382.

¹³ Тамсама, с. 140.

¹⁴ Тамсама, с. 162.

¹⁵ Тамсама, с. 153.

áuguros, ágouros ‘агурок’ або *ánguron* ‘тс’, якія з грэч. *ábros* ‘недаспелы’. Адсюль *агурок* – гэта агародніна, якую ядуць яшчэ недаспелай, зялёнай. Славянскія сучасныя формы зводзяцца да праслав. **ogur-* і **ogur-* з суфіксамі *-ьсь, *-ькъ, *-ька¹⁶. Дыялектная беластоцкая форма *гурок* адлюстроўвае страту пачатковага этымалагічнага *о*.

Найменне *гурч'ак* у вядомых мне этымалагічных крыніцах адсутнічае. З увагі на горкі смак раслін, для абазначэння якіх ужываецца гэтае слова, яно па паходжанні звязанае з праслав. **gorьkъ*, утворанае ад яго пры дапамозе суф. -ак.

Лексема *гурч'ыца*, бел. *гарчыца*, рус. *горчица*, укр. *гірчиця*, польск. *gorczuca*, каш. *gorčësa*, чэш. *horčice*, славен. *gorčica*, балг. *горчица* выкарыстоўваецца для абазначэння расліны сямейства *Sinapis*, яе насення і гарчыцы – прыправы, зробленай з пладоў расліны. Паходзіць ад праслав. **gorьčica* ‘тое, што выдзяляецца пякучым, горкім смакам; расліна з такім смакам’, утворанае ад прыметніка **gorьkъ* пры дапамозе суфікса *-ica¹⁷. Праслав. **gorьkъ* ‘горкі’ звязанае з **gorěti* ‘гарэць’, што сведчыць аб першапачатковым значэнні ‘пякучы; які паліць, гарыць на языку’¹⁸. На пякучасць расліны паказвае таксама яе іншая польская назва *ognicha*, параўн. польск. *ogień*. У паўднёvasлавянскіх мовах назва гэтай жа расліны найчасцей ужываецца з выкарыстаннем суфікса -ucha, параўн. балг. *горуха*, харв. *gorušica*, ст.-ц.-слав. прыметнік *gorušьnъ* ‘гарчычны’¹⁹. Дыялектная форма *гурч'ыца* адлюстроўвае пераход ненаціскага этымалагічнага *о* (у націскай пазіцыі рэалізаванага ў выглядзе дыфтонга *ѡо*, параўн. *гѡорк'и*) у *у*. Такую з’яву найчасцей наглядаем у гаворках паўднёвай часткі Беластоцчыны²⁰.

Дыялектная назва *агурка* на тэрыторыі даследуемых гаворак мае формы: *hur'ok*, *ohur'ok*, *ahur'ok*, мн. л. *hurk'ë* (-'ë), *hurk'i* (-'i), *ohurk'i*²¹. На Беларусі *Cucumis sativus* сустракаем пад найменнем *агурок*, якое

¹⁶ W. Boryś, *Słownik etymologiczny...*, s. 384; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. 3, с. 120.

¹⁷ W. Boryś, *Słownik etymologiczny...*, s. 172.

¹⁸ A. Brückner, *Słownik etymologiczny...*, s. 152; *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 3, Мінск 1985, с. 102–103.

¹⁹ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I, zes. 3, Kraków 1954, s. 319; В. А. Меркулова, *О некоторых принципах этимологии названий растений*, “Этимология” 1964, Москва 1965, с. 74.

²⁰ Гл.: Б. Сегень, *Вакалізм гаворак польска-ўсходнеславянскага моўнага памежжа. На матэрыяле гаворак паўночнай Гайнаўшчыны*, [у:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, t. II, Białystok 2000, s. 45–46.

²¹ *Atlas gwar wschodniostowiańskich...*, t. I, s. 74.

выступае ў асноўным масіве гаворак, пераважна ў паўночна-заходняй зоне. Агульнавядомай з'яўляецца таксама форма *гурок*²².

Лексема *гурчак* не знайшла адлюстравання ў AGWB. У слоўніку *Раслінны свет* і ў ЛАБНГ *гарчак* абазначае найчасцей *драсён* (*PolYGONUM HYDROPIPER* L.). Выступае ў асноўным у заходнепалескіх гаворках²³ і спарадычна, таксама ў фанетычных варыянтах *гырчак*, *гырьчак*, *горчак*, *горчак*, *гурчак*, ва ўсходняй частцы Міншчыны, ва ўсходняй і паўднёвай частцы Гомельскай вобласці, на паўночна-заходняй і ўсходняй Магілёўшчыне, паўднёва-ўсходняй Брэстчыне²⁴. Сустрэкаем *гарчак* у якасці адзінкавых назваў *брыцы*²⁵, *жаўтушніка*²⁶, *гарычкі багнавай*²⁷, *гарычкавачкі багнавай*²⁸, а таксама ядомых і неядомых грыбоў: *грузда*, *жоўцевага грыба*, *малачаю*, *сыраежкі горкай*²⁹.

Назва расліны *Sinapis* у гаворках Беласточчыны мае формы: *harč'уса*, *horč'уса*, *hurč'уса* (*hor-*), *horšč'уса* (*har-*). Іх тэрытарыяльнае размежаванне выглядае наступным чынам. Этымалагічнае *о* ў першым націскным складзе на поўначы вымаўляецца як *а* або *о* ў залежнасці ад акання/окання. На поўдзень ад ракі Нараў, за выключэннем ваколіц Белавежскай пушчы, даўняе *о* перайшло ў *у*. Мяккасць суфіксальнага *ц'* супадае з агульнай ізафонай мяккасці/цвёрдасці зычнага *ц*. Спалучэнне *-шч-* (*-šč-*) выступае на тэрыторыі паміж рэкамі Супрасль і Нараў³⁰.

У беларускіх крыніцах слова *гарчыца* для абазначэння расліны з невялікімі жоўтымі кветкамі і плодам-стручком адзначанае толькі ў *Раслінным свеце* як агульнавядомая яе назва³¹. Тут знаходзім таксама *гарчыцу* як найменне пустазелля з невялікімі жоўтымі кветкамі і плодам-стручком з арэалам размяшчэння ў заходнепалескіх гаворках, у наваколлі Гродна, у Столінскім, Жыткавіцкім, Мсціслаўскім і Касцюковіцкім раёнах³². У ЛАБНГ у такім значэнні лексема *гарчы-*

²² *Раслінны свет...*, с. 209.

²³ Тамсама, с. 68.

²⁴ *Лексічны атлас...*, т. I, с. 100, карта 236.

²⁵ *Раслінны свет...*, с. 56; *Лексічны атлас...*, т. I, с. 104, карта 249.

²⁶ *Раслінны свет...*, с. 70.

²⁷ Тамсама, с. 144.

²⁸ Тамсама, с. 187.

²⁹ Гл.: Тамсама, с. 264, 267, 271, 294.

³⁰ *Atlas gwar wschodniosłowiańskich...*, т. I, s. 138, мапа 9.

³¹ *Раслінны свет...*, с. 216.

³² Тамсама, с. 64.

ца не прыводзіцца. Апрача згаданай семантыкі, слова *гарчыца* (таксама з іншымі словаўтваральнымі фармантамі: *гарчычнік*, *гарчышнік*, *гарчышка*) на тэрыторыі паўночнай Віцебшчыны ўжываецца як назва *драсёну*³³, і спарадычна як найменне *свірэпы*, *палявой капусты* – расліны з голым сцяблом, перыстым лісцем і жоўтымі кветкамі (Малдзечанскі і Воранаўскі раёны)³⁴ і *цвінтарэю* – расліны з ярка-ружовымі кветкамі ў мяцёлчатых, як шчыток, суквеццях і з прадаўгаватым заостраным лісцем (Мінскі рэгіён)³⁵.

Ліна (*Tilia* L.) – ***л’інчыца*** (*Galium aparine* L.)

Назва гэтага лісцёвага дрэва з’яўляецца агульнаславянскай, параўн. рус. *липа*, укр. *липа*, польск. *lipa*, палаб. *laipo*, луж. *lipa*, чэш. *lípa*, славац. *lípa*, славен. *lípa*, серб.-харв. *липа*, макед. *липа*, *липата*, балг. *липá*. Узыходзіць да праслав. **lipa*, якое ад і.е. **lǣipā* ‘ліпа’. Найбольш блізкія адпаведнікі ў балтыйскіх мовах: літоўск. *lėpa*, лат. *liēpa* ‘тс’. Гэтае балтаславянскае слова этымалагічна звязана з праслав. **lǫpěti*, **lǫpnōti* ‘прыклеівацца, ліпнуць, гарнуцца’. Назва дрэва матываваная яго характэрным слізкістым, ліпкім сокам або лыкам³⁶. Існуюць таксама меркаванні, якія аспрэчваюць сувязь лексемы *ліна* з праслав. прыметнікам **lǫpъkъ* ‘ліпкі’; гукавое падабенства тут чыста выпадковае³⁷, а найменне дрэва нематываванае³⁸. Аднак такая версія недастаткова абгрунтаваная.

Слова *л’інчыца* па паходжанні роднаснае дзеяслову *ліпнуць*. Утворанае ад прыметніка *ліпкі* пры дапамозе суфікса *-іца*. Расліна названая паводле паўзучасці сваіх сцяблін, якія, расцілаючыся, нібы прыліпаюць да зямлі³⁹. Названыя ўласцівасці *ліпчыцы* добра перадае яе польскае найменне *przysłupia czepna*, параўн. польск. *przysłupiać się* ‘прытульвацца, туліцца’ і *czepiać się* ‘чапляцца’.

На тэрыторыі Беласточчыны лексема *ліна* адзначана ў дзвюх формах: *lipa* і *lypa*⁴⁰. На Беларусі найбольш пашыраны і агульнавядомы

³³ *Раслінны свет...*, с. 68; *Лексічны атлас...*, т. I, с. 100, карта 236.

³⁴ *Раслінны свет...*, с. 113; *Лексічны атлас...*, т. I, с. 109, карта 264.

³⁵ *Раслінны свет...*, с. 125.

³⁶ W. Boryś, *Słownik etymologiczny...*, s. 288; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. 2, с. 499; *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 5, Мінск 1989, с. 314.

³⁷ A. Brückner, *Słownik etymologiczny...*, s. 299.

³⁸ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik...*, т. 2, s. 48.

³⁹ *Этымалагічны слоўнік...*, т. 5, с. 318.

⁴⁰ *Atlas gwar wschodniosłowiańskich...*, т. I, s. 75.

літаратурны варыянт *ліпа*⁴¹. Сустрадаюцца таксама формы са словаўтваральным суфіксам *-in* (*-ын*): *ліпіна*, *лыпына*, з рознай палатальнасьцю зычнага *л*: *ліпа*, *лыра*, *лыпа*, з каранёвым *э*: *лепа*, *лэпа*, *лэпа*⁴². На дыялектным узроўні слова *ліпа* выкарыстоўваецца і ў зборным значэнні ‘ліпняк, зараснік маладых ліпавых дрэў’⁴³, у значэннях ‘ліпавы цвет’⁴⁴ і ‘ліпавая кара’⁴⁵.

Тэрмін *ліпчыца* ў беластоцкіх гаворках ужываецца для абазначэння пустазелля, што найчасцей распе ў ільне і лепіцца да рук, польск. *przytulia czerna*. Выступае ў формах: *ліпчыца* (*-ца*), *лорка*, *ліпка*⁴⁶. На тэрыторыі Беларусі слова адзначаецца як адзінкавая назва *гладуна гладкага* (*Herniaria glabra* L.) – расліны з кароткім галінастым сцяблом і дробнымі жаўтавата-зялёнымі або белымі кветкамі (Драгічынскі раён)⁴⁷, і *павітузі* – расліны без каранёў і зялёнага лісця, сцябло якой обвівае іншыя расліны і жывіцца за іх кошт (Кобрынскі раён)⁴⁸.

Ор'іѣх (*Juglans regia* L.) – **ор'іѣшок** (*Trifolium repens* L.) – **ор'іѣш'іца** (*Corylus avellana* L.)

Лексема *арэх* (дыял. *ор'іѣх*) выступае ва ўсіх славянскіх мовах, параўн. рус. *орех*, укр. *горіх*, *оріх*, ст.-рус., ст.-ц.-слав. *орѣхъ*, польск. *orzech*, чэш. *ořech*, славац. *orech*, в.-луж. *worjech*, н.-луж. *wořech*, палаб. *vrech*, славен. *óreh*, балг. *орѣх*, серб.-харв. *орах*, дыял. *orěh*, *orĭh*, макед. *орев*. Праслав. **orěchъ* ‘арэх (плод і дрэва)’ магчыма роднаснае даўняму літоўск. *riešas*, сучас. *riešutas* ‘арэх’, лат. *rieksts* ‘тс’, аднак агульнаславянская форма ўзыходзіць да і.е. **rāisa-*, балтыйскія – да і.е. **rēisa-*⁴⁹. Далейшыя і.е. сувязі паказваюць на грэч. *άργα* ‘арэхі’, алб. *arrë* ‘арэх’, што можа тлумачыць пачатковае праслав. **o-*⁵⁰. Найчасцей *арэх* імкнучца тлумачыць як не і.е. вандроўнае слова⁵¹, запазыча-

⁴¹ *Раслінны свет...*, с. 21; *Лексічны атлас...*, т. I, с. 77, карта 160.

⁴² *Лексічны атлас...*, т. I, с. 77, карта 160.

⁴³ *Раслінны свет...*, с. 346.

⁴⁴ Тамсама, с. 359.

⁴⁵ Тамсама, с. 401.

⁴⁶ *Atlas gwar wschodniosłowiańskich...*, t. I, s. 76.

⁴⁷ *Раслінны свет...*, с. 64.

⁴⁸ Тамсама, с. 99.

⁴⁹ W. Boryś, *Słownik etymologiczny...*, s. 396.

⁵⁰ М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. 3, с. 151–152; W. Boryś, *Słownik etymologiczny...*, s. 396.

⁵¹ *Этымалагічны слоўнік...*, т. 1, с. 159–160. Тут таксама змешчаны іншыя версіі.

нае яшчэ ў праіндаеўрапейскую эпоху з каўказскіх моў⁵². Беластоцкая форма *ор'бѣх* адлюстроўвае рэалізацыю даўняга Ъ (яць) у выглядзе дыфтонга *ѣе*.

Лексічная семантыка гэтага слова ў славянскіх мовах адрозніваецца паміж сабой. У польскай мове яно абазначае назвы *ляснога* (у спалучэнні з прыметнікам *laskowy*) і *грэцкага* (з ад'ектывам *włoski*) *арэха*. Толькі ў значэнні 'грэцкі арэх' ужываецца ў сербскахарвацкай, македонскай і балгарскай мовах. У астатніх славян яго значэнне ў асноўным супадае з беларускім.

Тэрмін *ор'бѣшок* у аналізаваным матэрыяле ўжываецца як найменне белай канюшыны. Яго паходжанне звязанае са словам *ор'бѣх* (бел. *арэх*): гэтая спецыфічная дыялектная назва матываваная падабенствам кветак расліны да пладоў арэшніку⁵³.

Этымалагічная і словаўтваральная сувязь з *арэхам* наглядаецца таксама ў слове *ор'бѣшн'іца*, якое ў даследуемых гаворках выкарыстоўваецца як назва аднаго дрэва арэшніку.

Арэал пашырэння роднасных лексем *ор'бѣх*, *ор'бѣшок*, *ор'бѣшн'іца* вельмі розны. Тэрмін *ор'бѣх* ва ўсходнеславянскіх гаворках Беластоцчыны ўжываецца ў значэнні пладоў ляшчыны і выступае ў наступных фанетычных варыянтах: *(h)ar'ěx'i*, *har'ěx'i*, *or'ěx'i*, *or'ŭěx'i*, *or'ŭěx'i*, *or'ŭixy*, *or'ŭuxy*⁵⁴. Як найменне расліны *Juglans regia* занатаваны аўтарам толькі ў гаворках паўночнай Гайнаўшчыны. Значэнне 'дрэва грэцкага арэха' на тэрыторыі Беларусі не прыводзіцца. *Ор'бѣшок* як назва белай канюшыны не прыводзіцца ні ў адной вядомай мне лексікаграфічнай крыніцы, выступае толькі на Беластоцчыне. Найменне *ор'бѣшн'іца* ў беластоцкіх гаворках занатавана аўтарам. У AGWB гэтая лексема адсутнічае. Значэнне 'дрэва ляснога арэха' перадаецца там словам *leszczyna* ў дыялектных формах: *lešč'yna* (li-), *lesc'yna* (li-), *laščyn'a*. Словы з кораням *ореш-*: *har'ěšn'ik* (ar-, or-) выступаюць са зборным значэннем арэхавага зарасніка⁵⁵. Назва аднаго дрэва арэшніку ў беларускамоўным матэрыяле абазначаецца словамі: *арэшына*; формай без пачатковага а-: *рэшына*; формамі з пратэтычнымі зычнымі: *варэшына*, *гарэшына*; фанетычнымі варыянтамі, якія адлюстроўваюць цвёрдасць/мяккасць зычнага р: *арэшына*, *арешына*; оканне: *орэшына*;

⁵² W. Boryś, *Słownik etymologiczny...*, s. 396.

⁵³ Гл. таксама: Б. Сегень, *Назвы кармавых траў у гаворках паўночнай Гайнаўшчыны* (друкуецца).

⁵⁴ *Atlas gwar wschodniosłowiańskich...*, t. I, s. 75.

⁵⁵ Тамсама.

словамі з іншымі словаўтваральнымі суфіксамі: *арэшчына*, *арэшнік*, *арэшніна*, *арэшня*; а таксама рознымі ўтварэннямі ад слова *ляшчына*⁵⁶. У значэнні 'арэшына' спарадычна ў асноўным масіве гаворак сустракаем і лексему *арэх*⁵⁷. Назва дрэва *Corylus avellana* з фармантам *-іца* ў дыялектах на тэрыторыі Беларусі адсутнічае.

Р'ыёпа (*Brassica rapa* L.) – **рып'ак** (*Brassica napus* L.) – **рып'уха** (*Sinapis arvensis* L.)

Слова *рэпа* (дыял. *р'ыёпа*) служыць для намінацыі прапашнай расліны, якая мае спажывуныя карняплоды, звычайна белага або жоўтага колеру. Тэрмін агульнаславянскі, параўн. рус. *репа*, укр. *ріпа*, рус.-ц.-слав. *рѣпа*, балг. *ряпа*, серб.-хавр. *рѣпа*, славен. *répa*, чэш. *řepa*, дыял. *řípa*, славац. *repa*, польск. *rzepa*, в.-луж. н.-луж. *гѣра*, палаб. *re-ró*. Побач са значэннем 'рэпа' ў асобных славянскіх мовах выступае з семантыкай 'бурак' (чэшская), 'морква', 'бульба' (сербскахарвацкая). Праслав. **řěpa* блізкае да літоўск. *rópė* 'рэпа; бульба', ст.-в.-ням. *ruoba/rāba* 'бурак, рэпа', ням. *Rübe* 'тс', лац. *gārum/gāra* 'рэпа', грэч. *tharaps* 'рэпа'. Усе гэтыя словы лічацца запазычанымі з невядомай крыніцы яшчэ ў дагістарычны перыяд⁵⁸.

Лексема *рып'ак* – гэта суфіксальнае ўтварэнне ад *рэпа*, параўн. польск. *rzepak*⁵⁹. Слова ўжываецца для абазначэння культурнай расліны *Brassica napus*, што ва ўсходнеславянскіх мовах перадаецца тэрмінам *рапс*.

Ад таго ж самага кораня *рэп-* (*р'ыёп-*) пры дапамозе словаўтваральнага фарманта *-уха* утворылася слова *рып'уха* як назва пустазелля з жоўтымі кветкамі, вельмі падобнага на рапс. Знешнія падабенства раслін якраз і паслужыла матывацыяй гэтай намінацыі. Абедзве лексемы (*рып'ак* і *рып'уха*) адлюстроўваюць фанетычную з'яву пераходу ненацісканога *ё* ў *ы*.

Арэал пашырэння гэтых трох найменняў розны. На тэрыторыі Беларусі і ва ўсходнеславянскіх гаворках Беласточчыны агульнавядомым з'яўляецца толькі слова *рэпа*⁶⁰. Тэрмін *рып'ак* аднатаваны мною

⁵⁶ *Раслінны свет...*, с. 41; *Лексічны атлас...*, т. I, с. 94, карта 217.

⁵⁷ *Раслінны свет...*, с. 41.

⁵⁸ W. Boryś, *Słownik etymologiczny...*, s. 533; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. 3, с. 471.

⁵⁹ A. Brückner, *Słownik etymologiczny...*, s. 475.

⁶⁰ *Раслінны свет...*, с. 229.

ў даследуемым дыялектным матэрыяле. У AGWB і ЛАБНГ ён не фіксуецца. У *Раслінным свеце* форма *рапак* сустракаецца толькі ў значэнні ‘лопух’ (Ваўкавыскі раён)⁶¹, а адпаведнік польск. *rzepak* – бел. *рапс* выступае выключна як адзінкавая назва аднаго з гатункаў *бручкі* (Любанскі раён)⁶². Слова *рып'уха* адзначана ў AGWB у формах: *гар'іха*, *гар'іха* (*re-*, *ry-*), *гар'ір'іца* (*гар'іра*) як дыялектнае найменне польск. *ognicha*⁶³. У беларускіх гаворках лексема *рап'уха* ўжываецца толькі ў наваколлі Гродна для абазначэння *здзічэлай рэдзькі*⁶⁴.

Падсумоўваючы разважанні аб паходжанні і тэрытарыяльным папярэнні даследуемых найменняў, неабходна адзначыць наступнае.

1. Час з'яўлення ў мове аналізаваных лексем розны. Запазычанымі ў праславянскую мову трэба лічыць словы: *бук*, *гур'ок*, *ор'іѣх*, *р'іѣпа*. Славянскімі ўтварэннямі праславянскай эпохі з'яўляюцца назвы: *букв'іца*, *гурч'іца*, *л'іпа*. Усходнеславянскі характар маюць тэрміны: *гурч'ак*, *л'іпч'іца*. *Ор'іѣшок*, *ор'іѣшн'іца*, *рып'ак*, *рып'уха* сведчаць аб спецыфіцы ўсходнеславянскіх гаворак Беласточчыны.

2. Аналіз паходжання дадзеных фларыстычных лексем паказвае, што аманімія каранёвых марфем наглядаецца толькі ў выпадку генетычна розных слоў: *гур'ок* – *гурч'ак*, *гурч'іца*. Яна ўзнікла ў выніку страты пачатковага **о-** (*огур'ок* > *гур'ок*) і пераходу этымалагічнага **о** (дыял. націскное **ѳо**) у ненаціскавой пазіцыі ў **у** (*г'ѳорк'і* > *гурч'ак*, *гурч'іца*). Можна таксама заўважыць, што назвы *гурч'ак* і *гурч'іца* ў адносінах да сябе з'яўляюцца роднаснымі; абедзве матываваныя горкімі ўласцівасцямі раслін.

3. Генетычная роднасць каранёў не выклікае сумненняў у словах: *бук* – *букв'іца* (апошняе матываванае першым), *л'іпа* – *л'іпч'іца* (утвараны ў розныя часы ад дзеяслова *ліпнуць*: праслав. **lipa* ад *lypěti*, *lypnōti*, *л'іпч'іца* ад *ліпкі* з *ліпнуць*), *ор'іѣх* – *ор'іѣшок* – *ор'іѣшн'іца* (два апошнія матываваныя першым), *р'іѣпа* – *рып'ак* – *рып'уха* (два апошнія матываваныя першым).

4. У лінгвагеаграфічным плане беластоцка-беларускім арэалам характарызуюцца лексемы: *гур'ок*, *гурч'ак*, *гурч'іца*, *л'іпа*, *р'іѣпа*. Назвы *букв'іца*, *л'іпч'іца*, *ор'іѣх* выступаюць таксама на тэрыторыі Беларусі, але часта з іншай лексічнай семантыкай. Выяўленымі толькі ва

⁶¹ Тамсама, с. 90.

⁶² Тамсама, с. 211.

⁶³ *Atlas gwar wschodniostowiańskich...*, t. I, s. 76.

⁶⁴ *Раслінны свет...*, с. 229.

ўсходнеславянскіх гаворках Беласточчыны з'яўляюцца найменні: *бук*, *ор'ѣшок*, *ор'ѣшн'іца*, *рып'ак*, *рып'уха*.

Праведзены аналіз расліннай лексікі з увагі на невялікую колькасць (усяго 13 адзінак) даследуемых найменняў, зразумела, не вырашае канчаткова пастаўленага пытання. Дазваляе ён, аднак, заўважыць, што дыялектная батанічная сістэма Беласточчыны ў значнай ступені выкарыстоўвае праславянскія рэсурсы, а таксама выдзяляецца пэўнай колькасцю ўласных утварэнняў. Агульнаславянскія тэрміны пашыраны на большай тэрыторыі (выключэнне – *бук*), спецыфічна беластоцкія найменні найчасцей маюць вузкі лінгвагеаграфічны арэал. Аднак больш дэталёвыя вынікі патрабуюць даследаванняў, праведзеных на значна шырэйшым моўным матэрыяле.

STRESZCZENIE

W artykule dokonano analizy etymologicznej i lingwo geograficznej nazw roślin zanotowanych w gwarach wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny. Badaniom poddano tylko wyrazy o formalnie zbieżnych morfemach rdzeniowych w celu wyjaśnienia ich homonimiczności/genetycznego pokrewieństwa. Wyznaczono pochodzenie badanych terminów botanicznych oraz określono ich zasięg terytorialny z uwzględnieniem przede wszystkim obszaru Białorusi. Pokazano podobieństwa i różnice semantyczne analizowanych jednostek leksykalnych.